

Paul Zumthor (1915–1995)

Dla dwóch lub trzech pokoleń romanistów był tym, kim dla dwóch lub trzech poprzednich pokoleń był Joseph Bédier – mistrzem, to znaczy zarazem nauczycielem, jak i odnowicielem, napisał po śmierci Paula Zumthora Jean-Marcel Paquette¹. Naukowe i pisarskie dokonania Paula Zumthora, szwajcarskiego mediewisty, charakteryzują się niezwykle różnorodnością. Był i uczonym-erudytą, i poetą, i powieściopisarzem, filologiem i teoretykiem, badaczem średniowiecza silnie zakorzenionym w nowoczesności. Przez całe życie reprezentował stanowisko nietypowe, stojąc z boku współczesnych mu szkół badawczych i instytucji, co zapewniało mu wielką niezależność i swobodę intelektualną.

Jego biografia jest niezwykle. Szwajcar, wykształcony we Francji i pracujący w wielu europejskich ośrodkach uniwersyteckich, zakończył swoją karierę w Kanadzie. „Urodziłem się w Genewie, 5 marca 1915 roku, w piątek Wielkiego Postu, co zresztą w żadnym stopniu nie wpłynęło na mój charakter, gdyż jestem raczej *bon vivantem*, skłonny dostrzegać przyjemną stronę ludzi i rzeczy”, napisał o sobie żartobliwie w mini autobiografii poprzedzającej tom dedykowanych mu studiów². W 1923 roku rodzina Paula Zumthora przeprowadziła się do Francji, dołączając do ojca, który znalazł pracę w Paryżu. Młody Paul ukończył szkołę średnią w Orleanie, a po zdaniu matury, w 1933 roku, zapisał się na Wydział Prawa na Uniwersytecie w Paryżu. Szczególnie pasjonowała go historia prawa, a zwłaszcza prawo zwyczajowe, co tłumaczy być może jego wczesne zainteresowanie średniowieczem. Po tragicznej śmierci ojca, pod koniec pierwszego roku studiów był zmuszony zarabiać na swoje utrzymanie, udzielając prywatnych lekcji. W tym czasie porzucił prawo i rozpoczął studia literackie.

W czasie studiów na Sorbonie zdolny student przyciągnął uwagę mediewisty, profesora Gustava Cohena, najbardziej aktywnego, niespokojnego ducha epoki, znawcy i miłośnika teatru średniowiecznego. Paul Zumthor wszedł w skład prowadzonej przez niego grupy teatralnej „Theophiliens” i, jak sam pisze, wiele mu zawdzięczał³. To Cohen zasugerował mu temat doktoratu, sam jednak nie mógł podjąć się jego pro-

¹ J.-M. Paquette, À la mémoire de Paul Zumthor (1915–1995), Cahiers de civilisation médiévale, 1995, nr 150, s. 209.

² P. Zumthor, Paul Zumthor: (auto)-biographie, w: Le Nombre du temps: en hommage à Paul Zumthor, red. E. Baumgartner i in., Paris 1988, s. 1.

³ O swoim doświadczeniu teatralnym i współpracy z profesorem Cohenem Paul Zumthor opowiada szczegółowo w wywiadzie przeprowadzonym przez Helen Solterer i dołączonym do tomu artykułów poświęconych jego pamięci. Zob. H. Solterer, Performer le passé. Rencontre avec Paul Zumthor, w: Paul

wadzenia, ponieważ w 1936 roku jego uczeń musiał wrócić do Genewy, a w międzyczasie wybuchła druga wojna światowa. Na Uniwersytecie Genewskim Zumthor uczęszczał na wykłady profesora Marcela Raymonda na temat poezji i pracował nad doktoratem. Rozprawę poświęconą postaci Merlina w literaturze średniowiecznej⁴ przygotował właśnie pod kierownictwem M. Raymonda, wybitnego przedstawiciela genewskiej szkoły krytyki. Obrona odbyła się w 1943 roku na Uniwersytecie Genewskim przed komisją, w której składzie, oprócz Raymonda, znalazł się Walter von Wartburg, filolog i leksykograf, profesor Uniwersytetu w Bazylei. To dzięki niemu Zumthor rozpoczął swoją karierę naukową, zostając jego asystentem przy opracowaniu *Französisches etymologisches Wörterbuch* (*Francuski słownik etymologiczny*). W 1948 roku von Wartburg zarekomendował kandydaturę młodego uczonego na Uniwersytecie w Groningen jako romanisty po odejściu Snijdersa de Vogel. Trzy lata później Paul Zumthor otrzymał stanowisko na Uniwersytecie w Amsterdamie, gdzie przez dwadzieścia lat kierował Instytutem studiów romańskich, przyczyniając się do jego rozwoju. W Holandii spędził szczęśliwe lata, zafascynowany Amsterdamem i jego historią⁵.

Jego wątpliwości co do roli uniwersytetu we współczesnym społeczeństwie i przekonanie o konieczności wprowadzenia radykalnych zmian w nauczaniu zbiegły się z wybuchem Maja '68, podczas którego Paul Zumthor poparł studentów, przeświadczony, że należy „zakwestionować instytucjonalną stronę nauczania”⁶. Od jesieni 1969 roku na zaproszenie paryskich kolegów przez dwa dni w tygodniu prowadził wykłady w nowo powstałym Eksperymentalnym Centrum Uniwersyteckim w Vincennes. W 1971 roku Zumthor zdecydował się na wyjazd z Europy, aby po krótkim pobycie w Stanach Zjednoczonych osiąść na stałe w Kanadzie. W 1972 roku, w wieku pięćdziesięciu pięciu lat przyjął stanowisko profesora tytularnego na Uniwersytecie w Montrealu, które zajmował aż do emerytury w 1980 roku. Kierując Instytutem literatury porównawczej, przyczynił się do wykształcenia wielu mediewistów quebeckich. Sławę międzynarodową zyskał, nauczając jako profesor zaproszony lub wykładowca w ponad siedemdziesięciu uniwersytetach, na pięciu kontynentach, opublikował ponad trzydzieści książek, tłumaczonych na wiele języków⁷.

Po przejściu na emeryturę kontynuował działalność naukową i pedagogiczną. W 1993 roku otrzymał doktorat honoris causa Uniwersytetu Paris-Nanterre. Był ka-

Zumthor ou l'invention permanente. Critique, histoire, poésie, red. J. Cerquiglini-Toulet, Ch. Lucken, Genève 1998, s. 117–159.

⁴ P. Zumthor, *Merlin le Prophète, un thème de la littérature polémique de l'historiographie et des romans*, Lausanne 1943.

⁵ Świadectwem tej fascynacji jest książka, przełożona również na język polski: P. Zumthor, *La Vie quotidienne en Hollande au temps de Rembrandt*, Paris 1960; przekład polski: *Życie codzienne w Holandii w czasach Rembrandta*, tłum. E. Bąkowska, Warszawa 1965.

⁶ P. Zumthor, *Écriture et nomadisme. Entretiens et essais*, Montréal 1990, s. 21.

⁷ Archiwum Paula Zumthora w Bibliotece Uniwersyteckiej w Montrealu istnieje od 2007 roku. Obejmuje całą spuściznę Zumthora: około pięćdziesięciu monografii (również przekładów), czterdzieści rozdziałów książek, ponad sto trzydzieści artykułów naukowych, co stanowi prawie całą spuściznę tego autora zarówno jako pisarza, jak i mediewisty, filologa i teoretyka literatury. Por. <http://www.bib.umontreal.ca/cs/collections/etudes-medievales/coll-zumthor.htm> (dostęp: 16.12.2018).

walerem Legii honorowej i oficerem Orderu Zasługi Republiki Włoskiej. Do śmierci w 1995 roku mieszkał w Montrealu. Zmarł podczas redakcji swojej ostatniej książki *Babel ou l'Inachèvement* (*Babel albo niedokończone*)⁸, pozostawiając następujące słowa:

Oto, w chwili, gdy kreślę te linie, zbliżam się do osiemdziesiątych urodzin [...]. Życie było zbyt długie i zbyt krótkie; nie jeszcze nie przepowiada mi jego rychłego końca. A po cóż, u diabła, „koniec”? Po każdym upadku wzlatujemy na nowo i znowu chcemy żyć, uciekać, biec na spotkanie... czego? Na tym polega nasze życie i niech nigdy nic się nie skończy⁹.

Krytyk i powieściopisarz, uczony i miłośnik języka, łączył błyskotliwą karierę naukową z pisarstwem. Lubił porównywać się z Abelardem, podobnie jak on wędrownym klerkiem i poetą¹⁰. Poświęcił mu jedną ze swoich powieści, *Puits de Babel* (*Studnia Babel*)¹¹, i przetłumaczył jego korespondencję z Heloizą. Książka ta, wydana w kierowanej przez niego serii „Bibliothèque médiévale”, okazała się ogromnym sukcesem wydawniczym¹². Poezja i fikcja towarzyszyły mu wiernie w pracy mediewisty i uczonego. Jak mówił: „oprócz tego, że średniowiecze miało w moim życiu status przedmiotu studiów, było dla mnie tematem myśli i wyobraźni”¹³.

Zumthor, pisarz i wszechstronny uczony, był przede wszystkim mediewistą. Jak pisze Maciej Abramowicz: „Nazwisko Paula Zumthora łączy się nierozzerwalnie z mediewistyką, dziedziną, którą wręcz odnowił w zakresie badań literackich”¹⁴. Cywilizację średniowieczną odkrył na wykładach historii prawa, ale to dzięki studiom literackim poświęcił się badaniom nad tą epoką. Począwszy od *Langue et techniques poétiques à l'époque romane* (*Język i techniki poetyckie w epoce romańskiej*)¹⁵, aż do ostatniej książki wydanej za jego życia *La Mesure du monde* (*Miara świata*)¹⁶, poprzez niezrównany *Essai de poétique médiévale* (*Esej o poetyce średniowiecznej*)¹⁷ i studium nad poezją Retoryków *Le Masque et la lumière* (*Maska i światło*)¹⁸, dzieło Paula Zumthora obejmuje nie tylko całość literatury od XI do XV wieku, ale przede wszystkim dotyka tych węzłowych punktów, w których zbiegały się najważniejsze problemy średniowiecza. Jego książki zrewolucjonizowały podejście do li-

⁸ P. Zumthor, *Babel ou l'Inachèvement*, Paris 1997.

⁹ Tamże, s. 221.

¹⁰ J. Cerquiglini-Toulet, Ch. Lucken, Avant-propos, w: Paul Zumthor ou l'invention (jak w przyp. 3), s. 7.

¹¹ P. Zumthor, *Le Puits de Babel*, Paris 1969.

¹² Po raz pierwszy przekład został wydany w 1950 roku w Lozannie, w wydawnictwie Mermod, następnie przedrukowany z nowym wstępem w 1979 roku [Abélard et Héloïse, *Correspondance*, tłum. P. Zumthor, Paris 1979 (Bibliothèque médiévale)].

¹³ P. Zumthor, *Profession medieviste*, cyt. za J. Rousset, *Présence de l'autobiographie chez Paul Zumthor*, w: Paul Zumthor ou l'invention (jak w przyp. 3), s. 9.

¹⁴ M. Abramowicz, *Od tłumacza*, w: P. Zumthor, *Właściwości tekstu oralnego*, tłum. M. Abramowicz, Literatura Ludowa, 1986, nr 1, s. 41.

¹⁵ P. Zumthor, *Langue et techniques poétiques à l'époque romane*, Paris 1963.

¹⁶ Tenże, *La Mesure du monde. Représentation de l'espace au Moyen Âge*, Paris 1993.

¹⁷ Tenże, *Essai de poétique médiévale*, Paris 1972.

¹⁸ Tenże, *Le Masque et la lumière. La poétique des grands rhétoriciens*, Paris 1978.

teratury średniowiecznej, proponując nowe odczytanie tekstów w świetle współczesnych teorii badawczych. Zumthor charakteryzował średniowiecze jako cywilizację, której co prawda jesteśmy bezpośrednimi spadkobiercami, lecz od której jesteśmy definitywnie odcięci. Fundamentalną cechą determinującą to, co można nazwać duchem Zumthora, było przekonanie, że poszukiwanie sensu przez człowieka współczesnego odbywa się na drodze dialogu między cywilizacjami, wspieranego badaniami historycznymi i etnologicznymi¹⁹. Pogląd ten był tym bardziej stymulujący, że średniowiecze, w jego przekonaniu, stanowiło być może ostatni moment cywilizacji zachodniej, kiedy można było uchwycić ją w jej globalności. To pragnienie zgłębienia globalnego sensu rzeczy przejawia się już w jego rozprawie doktorskiej: postać Merlina pojawia się wszak w wielu różnych tekstach, w utworach napisanych we wszystkich językach średniowiecznych.

Rozwój badań strukturalistycznych, który nastąpił we Francji w latach sześćdziesiątych XX wieku, miał pierwszorzędne znaczenie dla naukowej refleksji nad literaturą. Paul Zumthor był również silnie zainspirowany rozwijającym się we Francji strukturalizmem, a zwłaszcza lansowaną przez Algirdasa Juliena Greimasa semiotyką literacką. Wypracował bardzo precyzyjną, a zarazem nośną metodologię badań dyskursu średniowiecznego, koncentrując się na samym tekście, jego formalnych wyznacznikach i teleologii. W konsekwencji Zumthor pochylił się nad taką specyfiką tekstów średniowiecznych, która ukazywała ich wynurzenie się z kultury zdominowanej przez oralność. Poświęcając się studiom nad najdawniejszymi utworami średniowiecza, nabrał przekonania, że naszej współczesnej idei literatury nie można w żaden sposób zastosować do dawnych tekstów. Stały się nimi dopiero wówczas, kiedy zostały zapisane, rozpowszechnione, lecz również ustalone za pomocą rękopisów. Wcześniej zaś były okazją do tego, co autor *Essai de poétique médiévale* nazywał „performensem”, czyli materializacją przekazu poetyckiego za pośrednictwem ludzkiego głosu, i tego, co mu towarzyszy: gestu, ruchu ciała. Aby scharakteryzować „performans” nie wystarczy mówić o oralności, gdyż użycie tego słowa wiąże się z ryzykiem potraktowania głosu jako medium neutralnego, analogicznego do pisma. Przeciwnie, trzeba zrozumieć, że przejście tekstu przez głos, który emanuje z ciała, jest prawdziwą transmutacją²⁰.

Aby zrozumieć estetykę literacką tekstu, Zumthor prowadził badania w terenie na sposób etnologa, pośród wioskowych opowiadaczy, których spotykał w Afryce, Brazylii, Japonii. Takiej aktywności wymagało podjęcie kluczowego dla literatury średniowiecznej zagadnienia oralności, której zrozumienie mogło nastąpić jedynie poprzez obserwację analogicznych zjawisk występujących we wciąż żywych lub niedawno wygasłych, lecz już opisanych, kulturach oralnych. W centrum zainteresowania badacza znalazł się zarówno tekst oralny, jak i warunkujące jego znaczenie pod-

¹⁹ S. Lusignan, Création du Fonds Paul-Zumthor, Forum de l'Université de Montréal 37, 21.10.2002, nr 8; <http://www.iforum.umontreal.ca/Forum/ArchivesForum/2002-2003/021021/article1572.htm> (dostęp: 16.12.2018).

²⁰ Zob. Y. Bonnefoy, Paul Zumthor: errance et transgressions dans une destinée d'historien, w: Paul Zumthor ou l'invention (jak w przyp. 3), s. 18 n.

czas wykonania czynnik, takie jak kontekst sytuacyjny, wykonawca, odbiorca, itd. Opracował ogólną poetykę literatury ustnej w swojej *Introduction à la poésie orale* (*Wstęp do poezji oralnej*)²¹ – pracy pionierskiej jako pierwsze w języku francuskim, a ze względu na teoretyczne uogólnienia także i na świecie, syntetyczne ujęcie zjawiska poezji oralnej – którą zaaplikował następnie do szerokiego korpusu tekstów średniowiecznych w *La Poésie et la voix* (*Poezja i głos*)²² i w *La Lettre et la voix* (*Literatura i głos*)²³. Błyskotliwie uzupełniając, jak pisze Daniel Poirion, swoją definicję poetyki średniowiecznej jako żywej retoryki, dostarczył użytecznego instrumentu analizy, jakie stanowi pojęcie wokalnoci²⁴. Albowiem, jak przypomina Hélène Matte, niesłusznie redukuje się znaczenie Zumthora do wprowadzenia pojęcia oralności, gdyż on sam z naciskiem podkreślał swoją preferencję dla terminu „wokalnoci”²⁵. Podczas gdy oralność pozostaje konceptem, abstrakcją, głos jest czymś konkretnym. Stosunek do wokalnoci oddala Zumthora od czystego formalizmu i prowadzi do pojęcia „performansu”. W *La Lettre et la voix* autor podkreśla, że podczas „performansu” publiczność otrzymuje w całości i bez rozróżniania wszystkie cztery elementy, jakim są autor, recytujący, narrator i tekst.

Wyjątkową pozycję pośród publikacji Zumthora zajmuje *Essai de poétique médiévale*, książka, która „bardziej niż jakakolwiek inna na przeciągu trzydziestu ostatnich lat potrafiła przyciągnąć uwagę na literaturę średniowieczną, sprawiła, że literatura ta stała się znana i doceniona, pokazała, jak studia nad średniowieczem mogą naświetlić najogólniejsze, najbardziej radykalne i najbardziej aktualne kwestie stawiane przez literaturę” – napisał o niej Michel Zink²⁶. Jakkolwiek, jak twierdził Maciej Abramowicz, autor nie ustrzegł się pewnych błędów z powodu niezbyt rygorystycznego stosowania terminologii, potrafił jednak udzielić precyzyjnych odpowiedzi na wiele pytań od dawna nurtujących badaczy literatury średniowiecznej²⁷. Największą wartością tej pracy jest skoncentrowanie zainteresowania na wewnątrztekstowych strukturach utworów i ustalenie formalnych wyznaczników wielu gatunków liryki francuskiego średniowiecza. Nie jest przesadą twierdzenie, utrzymywał Jean-Marcel Paquette²⁸, że ukazanie się *Essai de poétique médiévale* było dla studiów nad literaturą średniowieczną datą tak samo ważną, jak ukazanie się w latach 1908–1913 czterech tomów monumentalnego dzieła Josepha Bédiera poświęconego legdom epic-

²¹ P. Zumthor, *Introduction à la poésie orale*, Paris 1983. Zob. Z. Kloch, *Rec.: L'introduction à la poésie orale*, Paul Zumthor, Paris 1983, PL 1986, nr 3, s. 415–421.

²² P. Zumthor, *La Poésie et la voix dans la civilisation médiévale*, Paris 1984.

²³ Tenże, *La Lettre et la voix. De la "littérature" médiévale*, Paris 1987.

²⁴ D. Poirion, Paul Zumthor. – *La poésie et la voix dans la civilisation médiévale*. Paris, 1984; *La lettre et la voix. De la «littérature» médiévale*, Paris, 1987 [compte rendu], *Cahiers de civilisation médiévale*, 1989, nr 126, s. 188.

²⁵ H. Matte, Zumthor; lettres & nuances, *Post-Scriptum*, 2015, nr 19: Montréal comparatiste. <https://post-scriptum.org/19-06-zumthor-lettres-nuances/> (dostęp :16.12.2018).

²⁶ M. Zink, *Preface*, w: P. Zumthor, *Essai de poétique médiévale*, Paris 2000 (reed.), s. 7.

²⁷ M. Abramowicz, *Problem formuły poetyckich w ujęciu Paula Zumthora*, *Literatura Ludowa*, 1982, nr 2, s. 15.

²⁸ J.-M. Paquette, *Rec.: Paul Zumthor, Essai de poétique médiévale*, Paris, Éd. du Seuil, 1972, 518 p. [compte rendu], *Études littéraires*, 1974, nr 7, s. 193.

kim (*Légendes épiques. Recherches sur la formation des chansons de geste*). Zdaniem tego badacza, książka Zumthora stanowiła decydujący krok w przejściu od historycyzmu do poszukiwania systematyki tekstu literackiego.

Essai de poétique médiévale ukazał się w 1972 roku, kiedy Zumthor opuścił Europę. W latach 1969–1971 wykładał na młodym uniwersytecie w Vincennes, nie rezygnując z kierowania katedrą w Amsterdamie. W Paryżu *Essai* został więc przyjęty jako owoc ruchu, który spowodował prawdziwy wstrząs w naukach humanistycznych. Istotnie, we wstępie do swojej książki Zumthor precyzował, że została ona napisana między październikiem 1969 a marcem 1971, co dokładnie zbiega się w czasie z jego wykładami w Vincennes²⁹. Skojarzenie z paryskimi latami autora wydaje się jednak nadmiernym uproszczeniem, gdyż istotne założenia *Essai de poétique médiévale* zostały już zawarte, jakkolwiek w formie krótszej i pozornie bardziej tradycyjnej, w książce wydanej prawie dziesięć lat wcześniej: *Langue et techniques poétiques à l'époque romane* (1963). Dzieło to jednak ukazało się zbyt wcześnie, by jego znaczenie mogło zostać w pełni docenione: nie odniosło sukcesu ani nie wywarło tak wielkiego wpływu jak późniejszy *Essai*. Należy jednak podkreślić, że wcześniejsze prace Zumthora stanowią poważny wkład w budowaną przez niego teoretyczną, choć wyrastającą z konkretów, wiedzę o średniowiecznej poezji. W tym znaczeniu *Esej o poetyce średniowiecznej* jest ukoronowaniem poprzednich wysiłków badawczych autora³⁰.

Książka odniosła ogromny sukces i wywarła wielki wpływ nie tylko ze względu na okoliczności wydania, lecz bardziej jeszcze z powodu niezwyklej zdolności autora do uchwycenia ruchu idei i nowej wrażliwości. Definicja terminu „poetyka”, który występuje w tytule, w znaczeniu, w jakim rozumiemy je dzisiaj, pojawiła się stosunkowo niedawno przed ukazaniem się *Essai*. Pismo „Poétique” założone przez Tzvetana Todorova i Gérarda Genette’a istniało zaledwie od dwóch lat, podobnie jak wydawana przez wydawnictwo Seuil seria pod tym samym tytułem, w której ukazała się książka Zumthora. W naukach humanistycznych dominowało wówczas podejście strukturalistyczne, które w dziedzinie literatury stawiało sobie za cel ukazanie funkcjonowania i wewnętrznej budowy tekstów. Chodziło też o ustanowienie nauki o literaturze, która byłaby przedłużeniem językoznawstwa. W 1970 roku nowo powstały Uniwersytet Paris-VII zastąpił tradycyjną nazwę studiów o języku i literaturze francuskiej nazwą: „nauką o tekstach”. Już w 1967 roku Hans Robert Jauss zatytułował swój słynny wykład inauguracyjny na uniwersytecie w Konstancji: *Historia literatury jako prowokacja dla nauki o literaturze*, sprzeciwiając się ograniczeniu funkcji literatury do jedynie odzwierciedlania i objaśniania tekstu z pominięciem jego charakteru artystycznego³¹. Trzy lata później w pierwszym numerze „Poétique” aplikował te pojęcia do krytycznej analizy gatunku w literaturze średniowiecznej³².

²⁹ P. Zumthor, Introduction, w : tenże, *Essai de poétique* (jak w przyp. 17), s. 15.

³⁰ E. Sarnowska-Temierusz, Rec.: *Essai de poétique médiévale*, Paul Zumthor, Paris 1972, Éditions du Seuil, Collection Poétique aux Editions du Seuil, ss. 518, 2 nlb., PL 1975, s. 402.

³¹ Zob. H. R. Jauss, *Historia literatury jako wyzwanie rzucone nauce o literaturze*: (fragmenty), tłum. R. Handtke, PL, 1972, s. 273–307.

³² Tenże, *Littérature médiévale et théorie des genres, Poétiques*, 1970, 1, s. 79–101.

Essai de poétique médiévale samym swoim tytułem wpisywał się w ten nurt i mógł być odczytany jako zaproszenie do uprawiania „nauki o literaturze” a nie „historii literatury”. Jak jednak uciec od historii literatury, mając do czynienia z epoką tak oddaloną w czasie jak średniowiecze? Kwestia stosunku do historii została postawiona z mocą już w pierwszym rozdziale. Paul Zumthor odrzucał tradycyjny punkt widzenia historii literatury, jednocześnie przyznając, że nie może on być całkowicie pominięty. Odrzucał go w imię dewaloryzacji historii wydarzeniowej, na rzecz historii strukturalnej, etnologicznego odszyfrowywania zachowań i mentalności. Jak ujmuje to Elżbieta Sarnowska-Temeriusz:

Tradycja jest kodem, ponadindywidualnym systemem reguł i norm poetyckich. Sposób „użytkowania” tego systemu przez średniowiecznych poetów decyduje, według Zumthora, w dużym stopniu o znaczeniu ówczesnej poezji. Decyduje tym bardziej, że relacja tej twórczości z kontekstem (a więc historyczną rzeczywistością) jest znacznie mniej istotna³³.

Poznanie świata pozatekstowego w niewielkim stopniu przyczynia się do rozumienia średniowiecznych utworów. Od tego momentu została otwarta droga ku odczytywaniu dzieł literatury średniowiecznej uwolnionej od swoich autorów, rozumianych jako gra procesów zarazem strukturalnych, jak i antropologicznych³⁴.

Paula Zumthora nie interesuje tradycja literacka jako skarbnica indywidualnych dokonań. Przeciwnie, zajmuje go przede wszystkim dziedzina ponadjednostkowych zjawisk: reguł i możliwości, „form”, struktur, których istnienie pozwala mówić o literaturze średniowiecznej w kategoriach całości i jedności. Przyjęta przez autora teza o globalnej jedności cywilizacji średniowiecznej oraz sformułowana w oparciu o nią koncepcja jedności ówczesnej literatury znajduje najpełniejsze potwierdzenie w odniesieniu do literatury XII i XIII wieku. Tym właśnie czasom poświęca Zumthor najwięcej uwagi. Najogólniejsze cele badawcze swej książki, jak pisze E. Sarnowska-Temeriusz, autor określił we wstępie:

Pragnąłem nie tyle przedstawić doktrynę poezji średniowiecznej, ile raczej wnieść swój wkład w budowę tego, co pewnego dnia będzie tą doktryną: zasugerować kilka propozycji mogących stanowić podstawę do dyskusji; nakreślić pobieżnie ramy, w obrębie których mogłyby się rozwijać rozmaite szczegółowe poszukiwania, i wskazać kierunek; na koniec sporządzić narzędzie umożliwiające niemediewistom dostęp do tamtej rzeczywistości³⁵.

Wypowiedź ta uprzedza czytelnika o fragmentaryczności rozważań i dyskusyjnym charakterze badawczych ustaleń.

Termin „essai” w tytule, oznaczający zarówno „esej”, jak i „próbę”, charakteryzuje się więc zamierzoną dwuznacznością w tym sensie, że książka Paula Zumthora stanowi pewną próbę całościowej prezentacji poetyki średniowiecznej. „Próbę – jak

³³ E. Sarnowska-Temeriusz, Rec. (jak w przyp. 30), s. 406.

³⁴ A. Corbellari, Le texte médiéval. La littérature du Moyen Âge entre topos et création, Poétique, 2010, nr 3, s. 262.

³⁵ P. Zumthor, Essai de poétique (jak w przyp. 17), s. 14. Cyt. za: E. Sarnowska-Temeriusz, Rec. (jak w przyp. 30), s. 401.

pisze Sarnowska-Temeriusz – kompromisu pomiędzy tendencją do odtworzenia i opisanie procesu komunikacji poetyckiej w średniowieczu oraz dążeniem do rekonstrukcji i prezentacji ówczesnego kodu poetyckiego³⁶. Projekt książki, jaki autor przedstawiał na czwartej stronie okładki, oznaczał: „próbę systematycznego opisu literatury średniowiecznej” w celu włączenia jej do „Poetyki ogólnej”. Projekt ten mieścił się w ramach w „formalizmu krytycznego” postulującego studiowanie tekstów jako tekstów, a nie jako dokumentów. Zwrot mediewistyki ku ujęciom formalistycznym można więc zrozumieć w pewnym sensie jako reakcję wobec wcześniej uprawianej krytyki, lecz literatura średniowieczna wykazuje, być może, szczególne predyspozycje wobec ujęć takiego typu. Poezja liryczna wydaje się idealnym terenem dla uprawiania badań strukturalnych. Rzeczywiście, począwszy od Roberta Guiette’a i Rogera Dragonettiego, to w pierwszym rzędzie wokół liryki konstytuuje się mediewistyka formalna. Znaczenie „wielkiej pieśni dwornej” jest kluczowe w *Essai de poétique médiévale*. Fakt, że Zumthor preferuje termin „poezja” od terminu „literatura”, aby mówić o sztuce słowa w średniowieczu, można wyjaśnić na wiele sposobów: poezja lepiej odzwierciedla ustny i muzyczny wymiar tekstów pochodzących z XI–XIII wieku, lecz pozwala również położyć akcent na formalną, skodyfikowaną, techniczną stronę tej produkcji. W rezultacie, nawet jeśli *Essai* zajmuje się również gatunkami narracyjnymi, to przede wszystkim w liryce dwornej znajduje swoją rację bytu³⁷. Spotkanie między formalizmem krytycznym końca XX wieku i formalizmem poetyckim średniowiecza było niewątpliwie okolicznością sprzyjającą dla sukcesu książki Zumthora. Można się jednak zastanowić, pisze Michel Zink, czy nie jest czymś nieuniknionym, że w poezji umarłej, wyrwanej z dawno przebrzmiałej przeszłości, dostrzegamy jedynie cechy formalne?³⁸ Jeśli jednak w odpowiedzi na tę wątpliwość od połowy lat osiemdziesiątych studia mediewistyczne obrały inny kierunek, trzon analiz Paula Zumthora nie został nigdy zakwestionowany. Współczesna hermeneutyka zawdzięcza mu pojęcia tak fundamentalne, jak „ruchomość tekstu”, „wokalność” i „performans”.

W późniejszych swoich dziełach Paul Zumthor przyznał więcej miejsca historii. Wydana w 1978 roku książka o Wielkich Retorykach, *Le Masque et la Lumière*, pokazuje, jak silny był związek tej skupionej na języku poezji ze społecznym statusem poetów jako pisarzy nadwornych, których urzędy i funkcje zostają opisane na bazie dokumentacji. Porównanie ze współczesnymi próbami eksperymentowania z językiem poetyckim jest więc jednoznacznie zakorzenione w perspektywie historycznej. W jednej ze swych ostatnich książek, *La Mesure du monde*, Zumthor badał przestrzeń średniowieczną, łącząc ujęcie strukturalne z perspektywą historyczną.

Krytykując w *Parler du Moyen Âge* niedoceniając historii, widoczne w wydanym zaledwie osiem lat wcześniej *Essai de poétique médiévale*, Zumthor przywoływał

³⁶ E. Sarnowska-Temeriusz, Rec. (jak w przyp. 30), s. 401.

³⁷ P. Moran, La poétique et les études médiévales : accords et désaccords, Perspectives médiévales 35, 2014, nr 35, <http://journals.openedition.org/peme/4439>; DOI: 10.4000/peme.4439.

³⁸ M. Zink, Preface (jak w przyp. 26), s. 11.

niebezpieczeństwo nadmiernej modernizacji tekstów przeszłości³⁹. Zarazem jednak na nowo potwierdzał konieczność nieustannej aktualizacji badań nad średniowieczem. Czytanie było dla niego nieustannym definiowaniem na nowo naszego stosunku do przeszłości i do pamięci, ciągle ponawianym nawiązywaniem dialogu między tym, co jest, a tym, co było. Ostatnia, niedokończona książka *Babel ou l'Inachèvement* jest w tym sensie emblematyczna, gdyż podejmując historię mitu wieży Babel jako tematu obecnego w literaturze, egzegezie i sztuce, ukazuje z niespotykaną wcześniej ostrością refleksję autora o cywilizacji współczesnej.

Paul Zumthor powieściopisarz nie może być oddzielony od Paula Zumthora teoretyka poezji i filologa. Siła jego dzieła i głębia jego zaangażowania na rzecz średniowiecza wypływają z podwójnej natury uczonego i artysty. Różne książki Zumthora, eseje lub fikcja, powinny być traktowane jako różne etapy jednej, nieprzerwanej drogi, jako dzieła, które się wzajemnie naświetlają i uzupełniają⁴⁰. Paul Zumthor napisał:

cokolwiek byśmy nie robili, nigdy niczego nie będziemy posiadać. To wiemy. Pozostaje śmieszna wolność kreślenia znaków na papierze, znacząca tak mało, rysunek nagich gałązek klonu pod moim oknem, które udają, że uchwyciły w swoją sieć całe zimowe niebo, i – ktoś to wie? – może je naprawdę uchwyciły⁴¹.

Anna Loba

³⁹ P. Zumthor, *Parler du Moyen Âge*, Paris 1980.

⁴⁰ A. Corbellari, Zumthor, Abélard et Babel, *Études françaises* 35, 1999, nr 1, s. 135 n.

⁴¹ P. Zumthor, *Parler du Moyen Âge* (jak w przyp. 39), s. 103.